

(Екстра)ординарність повсякденного життя в умовах Великого терору: норми vs аномалії?

Досліджується процес проникнення репресивних засад у повсякденне життя людини, перетворення їх із аномалії в ординарність. Авторка доводить, що покоління, народжені в суспільстві, в якому жорстко дотримуються певного регламенту, сприймало його як природний порядок речей. Приймавши дану від народження репресивну культуру, людина приймає насильство як універсальну характеристику соціального всесвіту.

Ключові слова: Великий терор, репресії, повсякдення, радянська людина.

Повсякденне життя, за визначенням Ф. Броделя, «матеріальне життя» або «елементарне життя», є нижнім поверхом історії:

«[...] повсякденність – та сторона життя, в яку ми буваємо втягнутими, навіть не усвідомлюючи, – звичка чи навіть рутинна, це тисячі дій, що плинуть і закінчуються наче самі по собі, виконання яких не вимагає нічиїх рішень та котрі відбуваються, щиро кажучи, майже не торкаючись нашої свідомості. Я гадаю, що людство більше, ніж наполовину занурене в такого роду повсякденність. Незліченні дії, передані в спадок, накопичені без будь-якого порядку, повторювані до безконечності, перш ніж ми прийшли у цей світ, допомагають нам жити – і водночас підкорюють нас, чимало вирішуючи за нас упродовж нашого існування. Тут ми маємо справу зі спонуканнями, імпульсами, стереотипами, прийомами й способами дії, а також різними типами зобов'язань, що змушують діяти, котрі почасти, причому частіше, ніж ми це можемо уявити, занурюються в незапам'ятні часи»¹.

Засновник соціальної феноменології А. Шютц, зіставляючи повсякденність з іншими площинами людського досвіду (віру-

* *Коляструк Ольга Анатоліївна* – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського.

¹ *Бродель Ф.* Структури повсякденності: можливе // Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. / пер. з фр.: в 3-х т. – К.: Основи, 1997. – Т.1. – С. 15, 19.

вання, фантазії, сни, мрії тощо), атестував її як «верховну реальність», оскільки саме в ній відбувається тілесно-предметне переживання реальності, її речей, предметів, явищ і подій, пов'язаних з ними², оскільки людина занурена в повсякденність апріорі, вона в ній живе і працює.

Повсякденне життя тим і вирізняється від інших світів людського досвіду (за А. Шютцем), що є зрозумілим, звичним, непроблемним, рутинним, банальним, де людина живе і діє згідно з нормами, що засвоюються автоматично, створюють цілком зрозумілі щоденні алгоритми і траєкторії, де ступінь впорядкованості досягає необхідної суголосності і стереотипності, через те не викликає напруження і занепокоєння, дозволяє людині почуватися природно при задоволенні своїх життєвих потреб і виконанні своїх належних обов'язків.

Світ буденності має ознаку «свого», освоєного, не ворожого, не чужого пересічній людині. Перебіг часу у ньому сумірний людським органічним ритмам; його плин заданий природністю життя. Ф. Бродель визначив цей швидкоплинний час індивідуальним, на відміну від соціального часу економіки та повільного (географічного) часу довгої тривалості (франц.: *longue durée*), в яких пересічна людина губиться і втрачає свою самодостатність, оскільки тут до дії вступають кон'юнктури і структури, складні і суперечливі.

Натомість світ впорядкованої повсякденності у щоденному перебігові повторюваний і прогнозований: те, що було вчора, відбувається сьогодні і триватиме завтра. Пильнувати світ повсякденності немає необхідності – у ньому все зрозуміло і прийнятно, безпечно і комфортно. Людина приймає і сприймає своє повсякдення не рефлектуючи, спеціально не розмірковуючи про його течію. Буденність засвоєна й освоєна, людина вживається в її умови, адаптуючи їх під себе, справді перетворюючи її на «повітря історії»³.

² Шюц А. Избранное: Мир, светящийся смыслом / пер. с нем. и англ. – М.: РОССПЭН, 2004.

³ Лотман Ю.М. Беседы о русской культуре: Быт и традиции русского дворянства XVIII – начала XIX вв. – СПб., 1994. – С. 10.

Саме у рутинній повсякденності людина наснажується силами, щоб подолати якісь складності. У повсякденні людина перепочиває від випробувань і небезпек, що таки стаються в її житті. Із повсякденності людина (переважно підсвідомо) черпає сили для врівноваження і заспокоєння, для збалансування порушеного порядку, у ній – вмістилище адаптивних реакцій і практик. У разі стресових ситуацій занурення (повернення) людини у щоденну буденність є рятівним і терапевтичним.

Отже, світ повсякденності априорі постає як *ординарний*. Таку повсякденність визначили як «нормальну», що має внутрішньо-динамічну стійкість і діяльнісний потенціал. Цей потенціал дозволяє зокрема, в разі необхідності, вносити потрібні корективи у триваюче повсякдення. У такому разі зміна акцентів відбувається органічно, непомітно і безболісно у полі варіативності. Так відбувається, коли тиск цих змін плинний і незначний, якщо вони мають одиничний характер або елемент інновації вводять поступово. Крім того, природний характер оновлення ординарної (нормальної) повсякденності відбувається еволюційним поступом.

Якщо світ усталеного повсякдення порушує щось радикально незвичне, людина позасвідомо воліє на це не зважати, сподіваючись, що сталася випадковість, що ніколи не повториться, тому й не слід її брати до уваги*. Наражаючись у своїх буденних практиках на це *незрозуміле* (що порушує звичність і безпечність повсякдення), людина спочатку несвідомо опирається сприймати ці факти, явища, події усерйоз. Вона відносить їх до незначущих, безглузких і абсурдних, за логікою повсякденного автоматизму вилучаючи їх з осмислення («це не може бути, бо не може бути», «це неможливо, бо це маячня»). Такі мимовільні підсвідомі операції є, по суті, першим рівнем реакції на аномалії в повсякденні. На цьому етапі від людини не вимагається жодних практичних дій. Між тим, відкидання непояснюваного факту на маргінес побутової свідомості підготовлює ґрунт поступового визнання аномалій. За термінологією А. Шютца – на

* Так, перші арешти чи раптові зникнення друзів (знайомих, співробітників, сусідів), ще вчора цілком благонадійних, були не пояснюваними у межах здорового глузду.

цьому етапі інтерпретації події, виключення з нормальності тлумачаться лише як окремі випадкові сторонні/чужорідні *знаки*, що, між тим, мимохіть вписуються до звичної знакової системи повсякденності, тобто «нормалізуються», хоча людині видається можливим на них не зважати, бо вони ще не набули чинності в тезаурусі повсякденності.

Але у разі повторення *знаків-симптомів** процес інтерпретації передбачає ще один неминучий крок – засвоєння. Якщо ці «чужі» знаки-символи настирливо заявляють про себе раз-по-раз, вони стають «надто реальними», їх не можна просто відкинути, тому їх треба пояснити як вказування на щось інше, що з'явилося з інших не повсякденних сфер. Так запускається процес «оповсякденювання» (Б. Вальденфельс)⁴. Людський мозок може запропонувати кілька пояснювальних варіантів, виходячи з контексту реалій. Але різні інтерпретації певних фактів як окремих символів призводить до їх перетворення на *комунікативні знаки* нових ознак повсякденності і легітимізує відхилення як норму.

Так нормальна повсякденність вбирає в себе *екстраординарні* явища, поступово корелюючись із ними. Тому те, що А. Шютц називав символом, припустимо вважати симптомом хвороби повсякденності.

Коли спостережувана реальність інтерпретується як симптом відхилення, завдання повсякденних учасників полягає в тому, щоб ужити все необхідне для його елімінації, до чого від самого початку в тоталітарних державах покликані органи контролю (партійного, профспілкового, громадського), міліція, спецслужби (ЧК–ГПУ–НКВД) тощо. Вони – невід'ємні інструменти конструювання радянського повсякдення, їх функція – регламентувати життя, елімінувати вплив екстраординарно-го, зводячи його до нормативної повсякденності.

Друга базова складова – «*радянська повсякденність*». Аналізуючи спосіб здобуття більшовиками влади і закріплення ними

* Арешти ставали частими, повторюваними, згодом систематичними і масовими.

⁴ Кром М.М. Историческая антропология. – СПб., 2000. – С. 12.

радянського режиму в країні, можна визначити його родову ознаку – екстраординарну репресивність, оскільки мішенню революційної атаки стала не нормативність взагалі, не стереотипність як така, а певний тип суспільства зі всіма його структурами і нормами. Це, передусім, буржуазне суспільство, засноване на приватній власності. Ідея зміни соціального ладу обернулася ворожістю до повсякдення як такого, якому більшовики зневажливо начепили ярлик «міщанства», «обывательщини», «обломовщини». Більшовицький радикалізм апріорі відкидав плавний плін звичайного життя, піддав осуду потребу людей у спокої, затишку. Таку повсякденність треба було викорінювати. Сама ідея повалення старого світу –

«[...] весь мир насилья мы разрушим до основанья[...]» –

завдання докорінного зламу стосувалися всіх сторін повсякдення. Не лише «нове буття», але й «новий побут», нова колективістська, революційно-організована дійсність повинні замінити старе міщанське життя.

Праці В. Леніна цієї доби насичені гаслами боротьби з дрібнобуржуазністю, прив'язаністю до приватної власності, несвідомістю і темнотою мас. Мірилом нового життя стала «революційна доцільність». Філософ О. Золотухіна-Аболіна цілком слушно підкреслила:

«Вкрай руйнівною для повсякденності була ідея Л. Д. Троцького про “перманентну революцію”. Перманентна революція означала, по суті, постійні струси соціального організму. Йшлося вже не просто про заміну одного типу повсякденності (буржуазно-міщанської) іншим – колективістсько-пролетарським, а про те, що мирний плін життя мав постійно руйнуватися. Як співалося у одній пісні, що виникла набагато пізніше: *“Есть у революции начало, нет у революции конца”*. Сталін, позбувшись Троцького, взяв на озброєння задум супротивника: за його влади радянську країну, як добре відомо з історії, постійно стрясали чергові викриття ворогів, кампанії засудження “ворожих елементів” тощо. І це так чи інакше стосувалося звичайного життя багатьох людей, а не лише вузького елітарного кола»⁵.

⁵ Золотухина-Аболіна Е. Повседневность: философские загадки. – К.: Ніка-Центр, 2006. – С. 21.

Від самого початку і впродовж всіх наступних часів повсякдення у радянській країні було суцільно і наскрізно піддане регламентуючій репресії, опертій на терор.

«Диктатура пролетаріату є необмеженою законом і спирається на насилля над буржуазією, – заявляв лідер більшовиків В. Ленін, цинічно додаючи, – користується співчуттям і підтримкою трудящих і експлуатованих мас»⁶. «Поняття диктатури означає ні що інше, як нічим не обмежену, жодними законами не обмежену владу, що безпосередньо спирається на насилля»⁷.

Жорсткий контроль і репресії більшовики спочатку пояснювали обставинами світової і громадянської війни, необхідністю захисту революції від зовнішнього, а згодом – і внутрішнього ворога. Екстраординарні обставини і події створювали зручний привід для тимчасових порушень базових принципів людського співіснування.

Відтак радянське повсякдення через історичні обставини (прискорена наздоганяюча модернізація, Перша світова війна, злам державної машини у результаті лютневої революції 1917 р., деморалізація суспільства і демонтаж його соціальної структури) від самого початку складалося неприродно. О. Ахїєзер підкреслив, що нова

«державна могла постати, лише перетворивши цей океан дезорганізації на океан терору. Виникло суспільство, що зробило терор повсякденністю, що стерло різницю між повсякденністю табору і повсякденністю “волі” [...] Радянська державність виникла на основі знаменитого “спалаху народної творчості”, про який так мріяла російська інтелігенція. Однак, всупереч романтичним сподіванням, цей спалах привів не до нової посткапіталістичної соціально-економічної формації (як вважали російські марксистки), а до активізації архаїчних (дофеодальних) цінностей, що призвело до масової дезорганізації кожної клітинки вже достатньо складного суспільства»⁸.

⁶ *Ленін В.И.* Государство и революция // Полн. собр. соч. – М.: Политиздат, 1974. – Т. 34. – С. 43.

⁷ *Ленін В.И.* Задачи союза молодежи // Полн. собр. соч. – М.: Политиздат, 1976. – Т. 55. – С. 383.

⁸ *Ахизер А.* Мифология насилия в советский период (возможность рецидива) // Общественные науки и современность. – 1999. – № 2. – С. 91.

Збіг цих і низки інших чинників зумовив на всіх рівнях складні суспільно-політичні процеси обвального і незворотного характеру, завдавши багатовекторної і багаторівневої травми. Її деконструктивні наслідки спричинили оперативні прецедентні і комплексні дії «оновлення» («оздоровлення») суспільства шляхом поступальної і невідступної регламентації всіх сфер буття: праці, відпочинку, навчання, мешкання, побуту, зібрань, виборів, висловлювання, пересування, вірування, комунікацій тощо. Зрозуміло, що метою більшовицької регламентації було забезпечити ефективне маніпулювання людиною в інтересах державної міцності, її підпорядкування системі, а з іншого боку – зруйнувати традиційні соціальні зв'язки і налагодити нову соціально-класову ієрархію. Метою такого регламентування в радянській Росії було пригнічення людської суб'єктності, формування слухняного, в ідеалі – створення абсолютного об'єкта⁹.

Так оповсякденювання репресій більшовицькою владою стало наріжним каменем нової повсякденності, порушивши засадничий принцип сфери буденності як зрозумілої і зручної. За умов катастрофи влада цілком виправдано вдалася до жорсткої репресивної регламентації, її принципи продовжували домінувати й в умовах стабільності. Водночас, ескалація репресій посилювалась через продукування концепту «загострення класової боротьби по мірі будівництва соціалізму» і розробку феномену «внутрішнього ворога». Репресії охопили всі соціальні верстви населення: чоловіків (основну виробничу силу, захисників, інтелектуальну і адміністративно-ділову еліту), жінок (оберіг української сім'ї, вихователів підростаючого покоління), дітей (вони, по суті, втрачали дитинство, зазнавали деформації світогляду, загострено відчували несправедливість)¹⁰.

Щільність репресивної мережі підточувала основи збереження сформованої самодостатньої ідентичності і унеможли-

⁹ Яковенко *И.Г.* Россия и репрессия: репрессивная компонента отечественной культуры. – М.: Нов. хронограф, 2011. – С. 231.

¹⁰ Реабілітовані історією: у 27 томах. Вінницька область.– Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. – Кн. 1. – С. 7.

лювала формування і самовизначення особистості нового взірця. Якщо правила регулювали все і вся, а будь-які значущі для людини рішення ухвалювалися поза її впливом владною ієрархією, то простір свободи просто зникає, а разом з ним мінімізується людська суб'єктність. Якщо суспільство приймало ці обмеження, можна через який час зробити наступний крок на шляху регламентного сковування людини і пригнічення суспільства. При цьому нові правила формулювалися таким чином, що людина позбавлялася простору суб'єктності, у неї не залишалося вибору варіантів подальших дій*.

Пересічна людина в умовах тотального контролю, допускаючи над собою різні види обмежень з боку держави, ставала пасивною, запускала режим терпіння і змушено демонструвала згоду з владою, приймала позицію підпорядкування, хоча внутрішньо могла залишатися при своїй думці. Так у повсякденній побутовій свідомості відбувався розлам її структури і цілісності. З одного боку, демонстрування лояльності до влади було умовою збереження життя, а з іншого – оберталось роздвоєнням людини, її лукавством, пристосуванством. Чим далі, жорстке дотримання нав'язаних стандартів позначалося на свідомості, психічному ладі особистості. Відбувалося призвичаювання до життя за накинутими (керівництвом, партією, державою) правилами і розпорядком. Удавана слухняність поступово перетворювалася на поведінкову норму, наставляв час і людина виконувала приписи автоматично, вже без озирання на ієрархію¹¹. Підтримка влади – це маска, під якою начебто ховається справжній суб'єкт. В основі цієї моделі лежать різні теорії мімікрії (mimicry), удавання (dissimulation), роздвоєної свідомості (divided consciousness)¹².

Нещирість, постійний дрібний обман в усіх сферах життя, від офіційно-громадського до приватно-родинного, неминуче

* Вибір залишається, але це вибір передплати між газетами «Правда» або «Труд».

¹¹ Яковенко И. Россия и репрессия... – С. 233.

¹² Юрчак А. Это было навсегда, пока не кончилось. Последнее советское поколение / пер. с англ. – М.: Нов. литер. обозрение, 2014. – С. 58.

оберталися недовірою, підозрілістю, ворожістю. Набута в такий спосіб «базисна недовіра», за визначенням психолога Е. Еріксона, унеможлиблювала радість, людина ставала песимістичною, байдужою. Homo Sovieticus складався як песимістичний тип, бо весь його життєвий досвід засвідчував, що влада користується ним як ресурсом власного існування, намагаючись по можливості розв'язувати свої проблеми за рахунок населення, завжди ціною пониження рівня його життя і благополуччя. З іншого боку, людина радянська неминуче ставала пасивною, оскільки будь-які власні зусилля домогтися чогось кращого у цьому житті могли стати підставою для репресій і жорстких санкцій як з боку влади, так й оточення.

Істотно, що підозрілість заохочувалася і підтримувалася напучуванням влади бути пильним (політінформаційні настанови, плакати, радіо), трансформуючись у визначальний регулятор індивідуальної і групової поведінки. Через це людина опинялася у постійній напруженості, підозрілість призвичаювала її до вагань і сумнівів навіть в очевидному (біле-чорне), виховувала готовність в усьому вбачати підступ і небезпеку, а відтак спонукала не довіряти нікому, зголошуватися на оцінки, запропоновані згори. Умовою існування радянської системи була диспозиція виживання масової людини на межі її сил, йдеться і про межу психологічного зриву, і про межу біологічного виживання.

Головним регулятивним механізмом був елементарний людський страх. Багатоликість страху (застереження, боязнь, жах, переляк, острах) і просякнення ним усіх сфер повсякденного життя робили його потужним засобом впливу на поведінку людей та їхню свідомість. Страх робив людину підозрілою, тривожною, не полишаючи її ні на мить. Страх просочував своєю отрутою всі її думки і почуття. Під страхом звужується свідомість, закриваючись від усього іншого світу. З. Фройд вважав соціальний страх ядром людського сумління, що диктувало норми соціальної поведінки і контролювало індивіда.

Вся історія радянського режиму пов'язана з виробленням різноманітних методів залякування власного суспільства і його упокорення. Подолянин Олексій Миколайович Трачук, директор

Вінницької зразкової школи № 1 ім. Коцюбинського, репресований у 1937 р., який не визнав себе винним і не лжесвідчив проти колег, у спогадах, розкриваючи «гримаси страху», зазначав:

«Я наївно сподівався, що товариші, які мене добре знають, дадуть відсіч цьому провокаторові. Але вони, паралізовані страхом, наче води в рот понабирали. На обличчі кожного немов було написано: “Бери всіх, тільки не чіпай мене” [...] Промовці висловлювали цілковите довір’я репресивним органам, молилися “великому і мудрому” та проклинали себе за те, що, мовляв, притупили класову пильність і дали можливість діяти запеклому ворогові народу. Ніхто не міг назвати жодного факту шкідливої роботи, але уже діяв стереотип, нав’язаний згори»¹³.

Він підкреслював, що деморалізуючий страх охопив усіх:

«[...] повторний партактив дезорганізував партійну верхівку області, посіяв недовір’я між членами партії. Всі охопила розгубленість та страх перед завтрашнім днем. А організатори цього дійства переконались, що ніхто не посміє вступитися за репресованих. Вождеві, очевидно, був потрібен цей експеримент, який успішно пройшов не тільки на Україні. [...] На зборах, нарадах, активах тільки й чуеш: наші радянські чекісти знешкоджують лише істинних ворогів народу. Адаже з в’язниць ніхто не повертається. Отже, чекісти не помиляються. Невинних не заарештовують»¹⁴.

Український письменник Володимир Малик, також згадуючи 1930-ті рр., свідчив:

«Що за час був! Що за люди – як звірі дикі! Що за політика людожерська! Жили всі – як скорпіони в банці. Навіть добрі, інтелігентні люди ховали всі свої добрі почуття під кору крижаної байдужості. Страх за життя, за кусень хліба скував душі і серця. Лише відчайдушні не боялися висловити співчуття “знедоленому” та й то таємно, наодинці. Як я його пережив – той час! Страшний і ганебний період нашої історії. І всюди, і в усьому – Сталін, Сталін, Сталін... Прокляте ім’я!»¹⁵.

¹³ Трачук О.М. Жертва і свідок більшовицького раю // Реабілітовані історією: у 27 томах. Вінницька область. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. – Кн. 1. – С. 585.

¹⁴ Там само. – С. 587, 591.

¹⁵ Малик В. Синя книга // Бахмутський шлях. – 2010. – № 3-4. – С. 51.

Одна з істотних ознак репресивного суспільства полягала в тому, що тут не існувало твердих правил гри, дотримуючись яких обиватель міг запобігти репресіям. Приказка «Від суми і від тюрми не зарікайся» виникла не на голому місці. Така ситуація несе в собі специфічний *страх невизначеності*. Покарання невідомо за що могло впасти на голову звичайної людини неочікувано, незалежно від її поведінки. Кожна мить відносно спокійного життя могла стати останньою. Цей страх пригнічував людину, актуалізував комплекс апіорної вини («А хто без гріха?»), позбавляв волі опору, робив життя остаточно непрогнозованим.

Історія СРСР добре ілюструє цю закономірність. Класична сталінська епоха демонструвала спалах репресії невизначеності. Перманентні викриття нових «внутрішніх ворогів»: «буржуазних спеців», замаскованих бухаринців і троцькістів, буржуазних націоналістів, шпигунів і резидентів іноземних розвідок тощо – були стійкою характеристикою цього періоду. Засадничий механізм репресії невизначеності – система нереальних до виконання чи дотримання норм. І радянський чиновник будь-якого рівня, і інтелігент, і пересічний обиватель могли виявитися носіями ритуальної скверни. Чергова хвиля будь-якої миті могла накрити кожного¹⁶.

Кожен учасник ритуалу відчував, що на місці жертви будь-якої миті міг бути він сам. Не дивно, що радянській людині була добре знайома і зрозуміла зла сентенція від силових структур: «Якщо на вас не заведено справи, то це не ваша заслуга, а наша недоробка».

І те, що цього разу «ангел смерті» пролетів повз нього, мимохіть несло звільнення, катарсис, хвилю неосяжної любові до головного ката – намісника язичницького бога на землі. «Стокгольмський синдром» описує феномен гострої психологічної залежності, любові заручників до терористів. Ця любов виростає зі страху смерті і являє собою психологічний механізм адаптації до ситуації невизначеності всередині суспільства, в якому відбувається ритуал людських жертвоприношень¹⁷.

¹⁶ Яковенко І.Г. Познание России: цивилизационный анализ. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 429–496.

¹⁷ Там само. – С. 608.

Репресивне суспільство обов'язково паразитує на почутті провини. Жодної онтологічної, безумовної вини немає і бути не може. Поняття провини виникає лише в координатах конкретних норм і правил, що встановлює і підтримує культура.

Почуття провини – не лише механізм інфантилізації людини і маніпулювання нею, але й механізм продукування невикоріненості у бутті. Вкорінений у буття має своє місце і відповідну цьому місцю гідність. Апріорна і неминуща вина протистоїть всякій гідності. Репресивна культура зрощує і підживлює авторепресію, що виступає передумовою репресії ззовні. Ідейно-психологічний клімат авторепресії породжує на репресію всіх і кожного. Готовність до репресії, виправдання репресії, прийняття репресії як заслуженої, справедливої, єдино можливої сутності, без якої життя наше розладнається, є генеральною умовою існування репресивної культури. Варто підкреслити, що навіть інститут доносительства розглядався крізь призму провини. Якщо донос на незгодного з лінією партії був нормою, то чесний носій такої культури, що утримувався від доносу на близьку людину, неминуче переживатиме почуття провини.

Вже на середину 1930-х рр. більшовицькі методи перевиховання, здавалося, приносили свої перші – відразливо солодкі плоди: «робсила» не просто прагнула засвідчити свою трудову доблесть, але й пильно наглядала за оточуючими, – берегла колгоспне добро, наче зіницю ока. Половину шпальт газет займали дописи і коротенькі замітки «колгоспників», «їздових», «пильних» і т. д., які висвітлювали щонайменші проблеми повсякденного виробничого життя колгоспів та радгоспів: від часу виходу на роботу та тривалості перекурів, до кількості обслуговуючого персоналу молотарок та залишених у полі колосків¹⁸.

У 1920-ті – 1930-ті рр., особливо в роки перших п'ятирічок, відбувалося формування нової колективності (як місць творення «нової» людини) – комунального типу. Це відбувалося начебто стихійно: індустріалізація і колективізація породжували

¹⁸ Якубова Л. Між Голодомором та Великим Терором: «Жить стало краще, жить стало веселее» // Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – С. 434.

такі форми спільного існування як бараки, гуртожитки, комунальні квартири, спільні їдальні тощо. Ці комунальні форми, зумовлені питанням виживання, лише зовні були позбавлені ідеологічного виміру, оскільки саме вони стали потужною силою і могутнім чинником формування Homo Sovieticus як реального типу особистості. Комунальна спільність праці, мешкання, відпочинку закріплювала комплекс стосунків і зв'язків, що виникали у процесі прискореного переходу від традиційного суспільства до індустріального. Комунальне буття насильницьки (зовні – демократично) регулювалося не традиціями, як у патріархальній родині, а адміністративними приписами. Принципи комунальної спільності всіх типів колективів були апробовані різними організаційними структурами-механізмами: ГУЛАГівський барак, військовий барак, в'язничні нари, робітничий гуртожиток/барак, студентський гуртожиток, дитячий будинок для безпритульних, дитячий/піонерський табір відпочинку тощо. Через те комунальність, на думку О. Хархордіна, виявилася найбільш стійкою формою радянської повсякденності поруч з радянськими культурними практиками¹⁹.

По суті, Великий терор, масові репресії 1937–1938 рр. стали перевіркою сформованості «нової» людини. Саме під час терору проявилася здатність колективу змушувати особистість до самозвинувачення (самообмовляння), викриття інших. Надалі, як показала історія, для функціонування системи пряме насилля вже ставало непотрібним. Його можна було використовувати зрідка, як «підхльостування».

Важливою у цьому сенсі була відкладена або потенційна репресія – по суті, шантаж. Причому, чим більш істотною була провина об'єкта, тим більш безвихідним було його становище. Суб'єкт репресії набуває надійні гарантії лояльності і можливість маніпулювати об'єктом відкладеною репресією. Так само судова розправа пов'язана з несправедливим судом, який виносить звинувачення по надуманій або фальсифікованій справі. Судові розправи були одним з елементів безмежної системи державного терору.

¹⁹ Хархордин О.В. Обличать и лицемерить: Генеалогия российской личности. – М.; СПб.: Европейский ун-т в Санкт-Петербурге: Летний сад, 2002.

Звертаючись до вітчизняної реальності, не можна не згадати *репресію голодом*. Ю. Шаповал підкреслив, що для України 1937-й рік розпочався саме в період Голодомору²⁰. Поданий владою як стихійне лихорукотворний голод був способом знищення широких соціальних категорій, яких треба було вилучити з буття непокірних. У межах цієї стратегії голод виконав дві функції: він був елементом механізму фізичного знищення широких соціальних категорій (українського селянства, насамперед) офіційно не засуджених до вищої міри покарання. Водночас, голод став ефективним механізмом деградації особи і повного підкорення людини. Ті, що пережили голод і поховали близьких, надовго втрачали здатність до антиурядових виступів. Голод був ефективним способом повного підкорення людей в умовах тюрми і табору. Справжній голод роз'єднував людей, розривав будь-які зв'язки, протистояв солідарності.

1930-ті рр. стали для українського суспільства періодом формування нового типу сприйняття світу, головні риси якого стануть характерними для його повсякденного життя до кінця 1980-х рр., а деякі елементи зберігаються й дотепер. У процесі його створення суспільство перетворилося на атомізовану спільноту, в якій були знищені всі горизонтальні зв'язки між людьми. Специфічність створеного ладу полягала у вертикалізації суспільних зв'язків і проникненні контрольованих радянською олігархією організаційних структур в усі пори суспільства²¹.

Оскільки така регламентація реалізовувалася з покоління в покоління, поступово формувався *ідеальний об'єкт: повністю слухняний*, позбавлений будь-яких суб'єктних імпульсів, переконаний у тому, що такого роду порядок заданий законом буття, а *інакше бути не може*.

Врешті, покоління, народжені у суспільстві, в якому жорстко дотримуються певного регламенту, сприймало його як природний порядок речей. Приймавши дану від народження репресивну культуру, людина приймає насильство як універсальну ха-

²⁰ Шаповал Ю. В очікуванні Нюрнбергу // Критика. – 1998. – Березень.

²¹ Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. – К.: Темпора, 2013. – Кн. 2. – С. 593.

рактеристику соціального всесвіту. Звідси різка її неприязнь до «небитих» і відторгнення ідеї суспільства, побудованого не на репресії. Людина, що виросла в світі високої репресії, розуміє і переживає себе-в-світі таким чином, що репресія входить важливим і неспростовним моментом у цю картину. Нормальний світ (цієї людини) влаштований тільки через репресію. Так влаштований і сам носій репресивної ідентичності. Репресія ввійшла в природу особистості. Світ, в якому репресія знижена, введена у певні рамки, маргіналізована, для такої особистості – світ неправильний (неправедний), що знаходиться поза межею екзистенційно осяжного.

Об'єкт традиційної репресії лукавий, позірно законослухняний, аморальний, відданий ідеї сакральної влади, розв'язує будь-які проблеми в горизонті особистих зв'язків. Страждаючи від репресії, часто містить в собі наглядча, який вигулькне за першої потреби. Втім, це не обов'язково. Об'єкт репресії буває і тихою, зацькованою людиною, не здатною до підлості стосовно іншої людини. У цьому середовищі трапляються люди щирі, здатні до співпереживання і допомоги тим, хто потрапив у біду. Тут трапляються люди радісні і безтурботні. Часто їм притаманна похмурість, підвищена тривожність, зриви, спалахи слабо мотивованої агресії до того, хто попався.

Об'єкт репресії живе в просторі необмеженої репресії і переважно заданий цією засадничою обставиною. Його психологія, культурні навички, світогляд – звідси. Він з дитинства засвоює технології виживання, топологію цього простору, способи консолідації з іншими пригніченими. Вчиться обходити закони і приписи влади, робити подарунки, давати хабарі, прибіднятися, придурюватися. Уміє переживати удари долі і цінувати специфічні маленькі радощі. Сварити владу і жалітися на долю – культурна норма традиційного шару суспільства. Це компенсаторний механізм рутинного виразу емоцій людини, що не реалізувалася і є нездатною до самостійного буття.

Ще одна важлива барва радянського повсякдення – його аскетизм. У засновку нормативної моделі і в практиці широких мас лежить вимушене або добровільне самообмеження. Орієнтація на «простоту» являла собою стратегію виживання, міні-

мізації запитів і ціннісних критеріїв, поруч з наївною вірою і пасивною мрійливістю, що в майбутньому життя якимись чином покращиться. Такий примусовий аскетизм споживацьких потреб і життєвих планів набував зміцнення з покоління у покоління. Людина не лише була орієнтована на спрощені зразки і стратегії виживання, але й приймала їх як безальтернативні.

Класична репресивна культура формувала ритуали (само)приниження, обов'язкові для всіх, в тому числі і для еліти. Спілкування з носієм вищого статусу вимагало крайнього приниження. Тоталітаризм і його побутовий прояв – хамство – були не просто суб'єктивними дрібницями, а гострою політичною небезпекою, одним із найбільш розповсюджених психологічних насильств над особистістю. Дослідник Л. Васильєв впровадив до аналізу навіть спеціальне поняття «хамські-холуйський стиль» стосунків²². Він зазначав, що типовий його представник виступав хамом стосовно того, що за рангом стоїть нижче, і є холуєм стосовно до того, хто знаходиться за статусом вище за нього. Начальницька нецензурна лайка, погрози, спрямовані лише в один бік – згори донизу. Словник, мовні конструкції, інтонації, манера поведінки, пози, рухи рук, вигуки, плескання по плечу, звернення до співбесідника – все полярно відрізняється, як то: заохочувальний, зверхній або знущальний панський сміх – від запопадливого хихикання маленької людини.

Феномен хамства нерозривно пов'язаний з людською гідністю, саме екзистенціал гідності онтологізує людську особистість. Хамство натомість – спеціальний соціокультурний механізм протистояння процесам утвердження людської гідності. Ідея невід'ємних прав, притаманна по факту народження кожній людині, в тому числі і право на самоповагу і повагу з боку інших, являє собою альтернативу культурі хамства. Хамство діяльно стверджує ницість об'єкта хамської агресії. Хамство – це форма психологічної репресії, що перманентно пригнічує тенденції становлення окремої людини.

²² Див.: Яковенко И.Г. Россия и репрессия: репрессивная компонента отечественной культуры. – М.: Новый хронограф, 2011. – С. 12.

З іншого боку, під впливом репресій формувався культ жертви. Зауважимо, що жертва заради батьківщини, сім'ї, близької людини, дітей, справи, професії – один з самих поширених сюжетів радянської культури. Тут жертва сприймається як вищий прояв, як акт самореалізації людини. З цим тісно пов'язана проблема еліти. Еліта, породжена репресивною культурою, є поганою по природі, її ефективність, компетентність, відповідальність незадовільні. Механізми вертикальної мобільності рекрутують до елітного прошарку людей, що не відповідають завданням управління. Сформовані у цьому середовищі атмосфера, система фахових і людських стосунків важка, морально хибна і контрпродуктивна. У стратегічній перспективі високий рівень репресії призводить до деградації еліти. Одних знищують, інших змушують мовчати, третіх підкупають, четверті самі юрбляться у передпокої тирана, пропонуючи свої послуги. Негативний відбір послідовно призводив до пониження якості елітного шару. Із погляду влади еліта позбавляється незгодних, але об'єктивно таке «очищення» обертається деградацією всього суспільства, зниженням конкурентного потенціалу, запуском руху по низхідній.

Свобода політична, духовна, релігійна, свобода пересування, виїзду за кордон, свобода вибору місця роботи, вільний доступ до інформації тощо – всі ці свободи знаходяться у взаємовиключних стосунках з неправовою репресією. Суцільний і повсякчасний рівень репресії для того й існує, щоб заблокувати рух суспільства до свободи. Погодимось з висновком Франка Елліса:

«Якщо розум, здоровий глузд і порядність надто часто піддаються нарузі, людська особистість калічиться, а людський розум розпадається або спотворюється. Межа між правдою і обманом фактично стирається. Виховуючись у такій атмосфері, відчуваючи страх і будучи позбавленим будь-якої інтелектуальної ініціативи, Homo Sovieticus просто не міг бути нічим іншим, ніж рупором партійних ідей та гасел. Це була не стільки людина, скільки контейнер, який спорожнявався і наповнювався залежно від вимог партійної політики»²³.

²³ Цит. за: Юрчак А. Это было навсегда, пока не кончилось. Последнее советское поколение / пер. с англ. – М.: Нов. литер. обозрение, 2014. – С. 39.

До таємниці 1937 р. слід підходити концептуально. Під цим кутом зору заслуговує думка М. Гефтера: страхітливих репресій зазнавали маси абсолютно лояльних людей²⁴. Якщо це так, – а в цьому не можуть сумніватися ті, хто прожив хоча б частину життя в умовах сталінщини, – то немає підстав шукати факти, що «провокували» Сталіна на репресії, або відшукувати в його поведінці ознаки параної. Необхідно відкинути й твердження про безглуздість терору. Завдання полягало в тому, щоб знайти приховану залежність між відомими, але розглядуваними ізолювано фактами.

Ю. Левада так визначив основні риси сформованої більшовиками радянської людини: примусова самоізоляція, державний патерналізм, егалітарна ієрархія, імперський синдром. Такий набір ознак засвідчив

«радше про певну приналежність людини до системи обмежень, ніж про її дії та інтереси. Прикметні її риси [...] – відданість соціальній системі, режиму, її здатність прийняти систему, але не її активність»²⁵.

«Правильна» радянська людина не могла уявити собі нічого поза межами держави. Це державно залежна людина, звично орієнтована на соціальний контроль і форми заохочення, що виходили лише від держави, яка має нею опікуватися і забезпечує всі запиту її життя. Водночас радянська людина свідомо того, що реальна держава її обов'язково обдурить, не додасть чогось, що їй навіть «належить по закону», витискуватиме з неї все, що можна, залишаючи мінімум засобів до виживання. Через те така людина вважає правомірним для себе ухилитися від того, що вимагає влада (ледарює, краде, уникає виконання обов'язків).

Така асиметрія стосунків держави і людини призвела до переконання, що повну дієздатність і значимість має тільки влада, натомість сама людина нічого не вирішує, нездатна обстоювати свої інтереси.

²⁴ Гефтер М. Злоключения памяти. URL: <http://gefter.ru/archive/6782>.

²⁵ Советский простой человек: опыт социального портрета на рубеже 1990-х / рук. проекта Ю. А. Левада. – М.: Ин-т социологии РАН, 1993. – С. 24.

REFERENCES

1. Axiezer, A. (1999). Mifologiya nasiliya v sovetskij period (vozmozhnost' recidiva) // *Obshhestvennye nauki i sovremennost' – Social sciences and modernity*, 2, 85–93. [in Russian].
2. Brodel', F. (1997). *Material'na tsyvilizatsiia, ekonomika i kapitalizm, XV–XVIII st.* / per. z fr. : v 3-kh t. (Vol. 1). Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian].
3. Krom, M. (2000). *Istoricheskaya antropologiya*. Sankt-Peterburg. [in Russian].
4. Kul'chyts'kyj, S. (2013). *Chervonyj vyklyk. Istoriia komunizmu v Ukraini vid joho narodzhennia do zahybeli*. (Vol. 2). Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
5. Lenin, V.I. (1974). *Gosudarstvo i revolyuciya* // Poln. sobr. soch. (Vol. 34). Moskva : Politizdat. [in Russian].
6. Lenin, V.I. (1976). *Zadachi soyuza molodezhi* // Poln. sobr. soch. (Vol. 55). Moskva : Politizdat. [in Russian].
7. Levada, Yu.A. (Ed.) (1993). *Sovetskij prostoj chelovek: opyt social'nogo portreta na rubezhe 1990-x*. Moskva: In-t sociologii RAN. [in Russian].
8. Lotman, Yu. M. (1994). *Besedy o russkoj kul'ture: Byt i tradicii russkogo dvoryanstva XVIII – nachala XIX veka*. Sankt-Peterburg. [in Russian].
9. Malyk, V. (2010). Synia knyha // *Bakhmuts'kyjshliakh – Bakhmutsky way*, 3–4, 45–65. [in Ukrainian].
10. Shyuc , A. (2004). *Izbrannoe: Mir, svetyashhijsya smyslom* / per. s nem. i angl. Moskva: ROSSPE'N. [in Russian].
11. Trachuk, O. (2006). Zhertva i svidok bil'shovyts'koho raiu // *Reabilitovani istoriieiu. Vinnyts'ka oblast'*. (Vol. 1, pp. 584–611). Vinnytsia: DP «DKF». [in Ukrainian].
12. Vasyl'iev, V., Kravchenko, P., Podkur, R. (2006). Politychni represii na Vinnychchini 1918–1980-ti roky// *Reabilitovani istoriieiu. Vinnyts'ka oblast'*. (Vol. 1, pp. 7–92). Vinnytsia : DP «DKF». [in Ukrainian].
13. Xarxordin, O.V. (2002). *Oblichat' i licemerit': Genealogiya rossijskoj lichnosti*. Moskva; Sankt-Peterburg: Evropejskij un-t v Sankt-Peterburge: Letnij sad. [in Russian].
14. Yakovenko, I.G. (2008). *Poznanie Rossii: civilizacionnyj analiz*. Moskva : ROSSPE'N. [in Russian].
15. Yakovenko, I.G. (2011). *Rossiya i repressiya: repressivnaya komponenta otechestvennoj kul'tury*. Moskva: Nov. Xronograf. [in Russian].
16. Yakubova, L. (2012). Mizh Holodomorom ta Velykym Terorom: «Zhyt' stalo luchshe, zhyt' stalo veselee» // *Ukrains'ke radians'ke suspil'stvo*

- 30-kh rr. XX st.: narysy povsiakdennoho zhyttia. (pp. 434–451). Kyiv : In-istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].*
17. Yurchak, A. (2014). *E'to bylo navsegda, poka ne konchilos'. Poslednee sovetskoe pokolenie / per. s angl. Moskva : Nov. liter. Obozrenie. [in Russian].*
18. Zolotuxina-Abolina, E. (2006). *Povsednevnost': filosofskie zagadki. Kyiv: Nika-Centr. [in Russian].*

Kolyastruk O. The (extra) ordinariness of everyday life under the circumstances of the Great Terror: norms vs anomalies

The author researches the process of penetration of repressive principles into the everyday life of a person, the transformation of them from anomalies to ordinary things. The author proves that the generation, which has been born in a society with strictly adhere to certain regulations, has taken it as a natural order of things. The person accepts violence as a universal characteristic of the social universe by adopting a repressive culture.

Key words: the Great Terror, repression, everyday life, Soviet person.